

ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЕПІТЕТА «АЛ-ДЖЕДІД» НА ДЖУЧИДСЬКИХ МОНЕТАХ

У статті аналізуються монетні легенди джучидських денгів. Автор пропонує визначення напису «ал-Джедід» на монетах Улусу Джучі як означення карбування монети нового зразка або стопи, а не в якості епітету до назви міста карбування.

Протягом кількох останніх років нумізматами, які вивчають монетну справу Улуса Джучі, відзначений ряд нумізматичних пам'яток, що не «вписуються» до звичної картини, якою ми на сьогодні уявляємо організацію монетної справи в Улусі Джучі. Крім того, з'явилася низка робіт, в яких піддається сумніву існування міста Сарая ал-Джедід [3; 2]. При цьому справедливо вказується на те, що за умови визнання існування міста Сарай з епітетом «ал-Джедід» як іншого міста ніж просто місто Сарай, слід визнавати та шукати решту міст-двійників: Крим ал-Джедід, Кафа ал-Джедід, Булгар ал-Джедід* і, нарешті, просто місто без назви, але назване на монетах як «дарб ал-Джедід» (нове карбування). Крім того, з епітетом «ал-Джедід» (новий) нам відомі і монети, карбовані в Орді, тобто припускається існування не тільки ставки хана «Орда», а і існування паралельно ще однієї більш «нової» ставки Орда ал-Джедід. Сумніви з приводу існування «нових» міст висловлював ще В.Д. Смирнов, який присвятив цій проблемі такі рядки: «Замечательно, что все эти НОВЫЕ Сарай, Булгары, и пр. доселе пока значатся лишь на монетах, никаких же других археологических признаков действительного существования дублетных географических пунктов ученым исследователям не удалось в точности констатировать. Оказывается, судьба так была безжалостна, что не пощадила ни одного из вышеисчисленных географических дублетов для избавления ученых от напрасных трудов по отысканию этих дублетов. Нам кажется, что это отыскание есть погоня за призраком, созданным себе самими же учеными» [7].

Разом з тим, багато фактів, зібраних до купи, дозволяють виступити з достатньо несподіваною і, на думку автора, перспективною версією щодо значення слова «ал-Джедід» (новий) в легенді джучидських монет, пов'язаною з організацією монетної справи в Улусі Джучі, а також висловити припущення про дещо інакший смисловий зміст монетних легенд із вказівкою на «монетний двір» і значення слова «карбування» (ضرب [дарб]).

Поштовхом для обґрунтування даного припущення стали:

* Відносно монет із позначенням «Булгар ал-Джедід» останні дослідження Р. Реви достатньо переконливо показують помилку у такому прочитанні. За версією дослідника, яку підтримують багато нумізматів, слово «ал-Джедід» на реверсі болгарських монет Пулада слід читати як пере-кручене «Хулід Мулькугу», перенесене з лицьового боку монетного типу (За матеріалами доповіді Р. Реви на VII Міжнародній нумізматичній конференції у Бахчисарай 8–13 вересня 2008 року).

- уточнене трактування слів «монета» (سکه [сікка]) і «карбування» (ضرب [дарб]) в легендах монет;

- нові нумізматичні знахідки в різних регіонах Улусу Джучі монет однакового типу, але з очевидними штемпельними відмінностями, що вказують на карбування однотипних монет із вказівкою на один і той самий «монетний двір» у різних частинах Улусу Джучі;

- відсутність використання цього епітета для позначення будь-якого нового монетного двору у всій історії сучасної Улусу Джучі монгольської або мусульманської нумізматики;

- особисте листування автора з багатьма нумізматами – дослідниками монетної справи Улусу Джучі і сучасних йому держав.

Перед усім слід зупинитися на уточненні смислових значень слів «карбування» (ضرب [дарб]) та «монета» (سکه [сікка]), що вживаються на монетах Улусу Джучі. Докладні і ґрунтовні роз'яснення з цих та інших питань середньовічної арабської та тюркської граматики були отримані від керівника відділу східних рукописів Інституту Сходознавства Російської академії наук к.і.н. В.Н. Настіча*. За його висновками слова «карбування» та «монета» контекстуально** цілком можливо вважати синонімами, які позначають, що перед нами «карбована монета». А ось легенду, відому за багатьма монетним типами в Улусі Джучі «карбовані в місті (області) ...» (... ضرب فی بلد [дуриба фі балад...]) в смисловому значенні можна вважати вказівкою на конкретне місце випуску монет. Крім того, епітет «ал-Джедід» однаково може бути віднесений як до назви міста, так і поняття «нова монета».

У другій половині XIII ст. з'являється цілий ряд місцевих, тюркських, назв грошових металів і пов'язаних з ними грошових одиниць: «йармак», «алтун», «пул», «денг», причому на деяких мідних монетах з XIV ст. вживається словосполучення «янгі пул» (новий пул). Тюркське «Янгі» при цьому рівнозначно араб-

* Автор висловлює свою подяку Настічу В.Н. за допомогу, надану під час роботи над цим матеріалом. Цитування В.Н. Настіча наведено з особистого листування автора.

** А.І. Гальперін у статті «Очерки по стилистике английского языка» [1] пише про контекстне значення слів: «...Но многие слова в связи с особыми условиями употребления, приобретают в контексте такие значения, которые не входят в их смысловую структуру. Эти значения появляются на данный случай, имеют преходящий характер и возможны только в условиях данного контекста. Такие значения мы будем называть контекстуальными значениями. В отличие от основных, производных и других предметно-логических значений слова, контекстуальное предметно-логическое значение является наиболее подвижной, неустойчивой, колеблющейся в своем содержании категорией. Первые закреплены в словаре, как результат языковой общественной практики коллектива, говорящего на данном языке. Они реализуются в данном контексте. Контекстуальное значение не реализуется, а возникает в данном контексте. Проблема контекстуального значения слова тесно связана с такими понятиями лексикологии, как многозначность слова, перенос значения, оттенки значения слова, фразеологически связанные значения и т. п. Контекстуальное значение появляется только в связи с наличием у слова объективного значения. Контекстуальное значение слова возникает в связи с употреблением слова в речи, начиная от простых сочетаний слов до развернутого контекста...».

ському «ал-Джедід» у значенні «новий». Про значення цих термінів В.Н. Настіч в особистому листуванні на запитання автора висловив таку думку: «...Чи можна поставити в ряд слова: [сікка], [дарб], [йармак], [дирхам], [динар] – як поняття, що позначають або монету невизначеного номіналу (перші два), або монету певного номіналу або грошової лічби (останні три)? – Ні. Перші два – просто «монета, чекан» тощо, решта – не обов'язково конкретний номінал, але приблизно як синоніми понять «срібло» та «золото» як для монетного металу в цілому.»

За версією автора, слово «новий» (الجديد [ал-Джедид]), що вживане на монетах Улуса Джучі начебто у вигляді епітета до назви міста, має те саме смислове значення, що і на сучасних їм європейських монетах. Коли в кінці XIII ст. замість денаріїв почалося карбування монет різних номіналів, з'явилася і ця легенда. Вона відома, наприклад, на естерлінах (esterline) Флоренції 1313–1322 рр. (вага 1,31 г), Намура, 1312 р. (вага 2,03 г), Камбре 1309–1324 рр. (вага 1,39 г)*. Латинська легенда «NOVA» практично завжди вживалася в тому розумінні, що монета або нового зразку, або карбована за новою стопою (лат. novus, nova – новий). «NOVA» відносилася не до дати, і не до вказаного місця карбування, а до типу монети, і, при цьому, тип монети з цим словом в легенді міг існувати досить тривалий час – до кількох десятиліть. Один з найбільш характерних прикладів такої легенди для більш пізнього часу виглядає наступним чином: «MONETA NOVA ARGENTI CIVITAC RIGENSIS» – «Монета нова, срібна, міста Риги». За версією автора, розширене смислове значення цієї легенди: «Монета нова, карбована зі срібла в Ризі за прийнятою в місті ваговою нормою». У такому випадку, розшифрування нашої, все ще загадкової, легенди «Дарб ал-Джедід» стає очевидним. Це, всього-на-всього означає «монета нова», без імені міста (області), тобто без вказівки на будь-які вагові норми чи на загальноприйняту, єдину для всіх, норму карбування монети.

Це значення яскраво проявилось у карбуванні великих срібних монет Росії, починаючи від часів Петра I – «МОНЕТА НОВАЯ – ЦЕНА РУБЛЬ».

Увагу привертає також періодична заміна слова «карбування» на «монета» на початковому етапі монетної справи в Улусі Джучі (наприклад, «сікка Булгар», «сікка Кирим», «сікка Сарай», «сікка Саганак»). Враховуючи те, що ці два слова в монетних легендах очевидно є синонімами, тобто слово «карбування» за змістом повністю відповідає слову «монета» і означає дослівно не дію, а кінцевий продукт цього процесу. У XIV ст. вживання слова «карбування» стає домінуючим в легендах джучидських монет.

Також знаковим є використання різних форм у вказівці на «монетний двір»**. В одному випадку це (ضرب فی [дуріба фі]), тобто «карбовано у...»,

* Автор висловлює вдячність О. Тростяньському за ґрунтовні консультації по багатьом питанням нумізматики Середньовічної Європи.

** Поняття «монетний двір» також викликає певне негативне сприйняття. Скоріше за все, вказівка на монеті робилася більше на область (Улус), у якій відбувався випуск монети. Згадування

в іншому – («*ضرب* [дарб]»), – «карбування» у значенні «монета». При цьому формула «карбовано у...» можливо використовується для вказівки на реальне місце карбування (просто місто чи місто та область) і, зазвичай, не зустрічається на монетах з позначенням «епітета» міста «ал-Джедід».

Таким чином, можливо вивести наступні формули значення монетних легенд джучидських денгів др. пол. XIV ст. (на прикладі деяких монетних легенд):

1. Срібні монети з позначенням місця карбування як «карбування ал-Махруса Янгі Шехр» з датами 765, 766 рр.х. і «карбування ал-Махруса Шехр ал-Джедід» з датами 766, 767, 769, 770 рр.х. У цих випадках ми маємо справу зі вказівкою на місто (Шехр), і «епітет» «Новий» на двох мовах – тюрській «Янгі» та арабській «ал-Джедід» із ще одним епітетом «Богомхранимий» арабською мовою. За запропонованою схемою легенду слід читати як «Монета (карбування) Богомхранимого міста Нова», і на мідних недатованих монетах із вказівкою на місце карбування «карбування Шехр ал-Джедід», слід читати як «Монета (карбування) міста Нова». Відсутність назви міста не повинно дивувати, оскільки відомі, наприклад, два типи срібних монет з іменем Токтамиша із вказівкою на місце карбування як «карбовано в місті (області) (*ضرب في بلد* [дуріба фі балад]) без назви міста (області), срібні монети з позначенням «Монета Нова» тощо.

2. Легенда на реверсі денгу з ім'ям Токтамиша: «*الجدید فی سنه ۷۸۲* [Дарб Сарай ал-Джедід фі санат 782]». Смысловий переклад цієї легенди має виглядати наступним чином: «Монета (карбування) Нова, карбована за грошово-ваговою системою, прийнятою в місті Сарай, у 782 [р.х.]».

3. Легенда на реверсі денгу з ім'ям Токтамиша: «*الجدید فی سنه ۷۸۲* [Дуріба фі балад Сарай санат 782]». Смысловий переклад: «Монета, карбована в області Сарай у 782 [р.х.]».

4. Легенда на деяких типах денгів і пулів «карбування Нове» (*ضرب الجديد*) [дарб ал-Джедід] має перекладатися: «Монета (карбування) Нова», тобто «черговий випуск, карбований за загальноприйнятою грошово-ваговою системою».

5. Відома за анонімними мідними монетами Криму легенда в овалному картуші з однієї чи з обох сторін монетного кружала «Карбування» *ضرب* [Дарб] перекладається як просто «монета».

Якщо слово «дарб», що, як зазначалося вище, є синонімом до слова «монета», замінити словом «денг», що вказує на те, що це саме срібна монета*, то можна отримати формулу існуючу на багатьох типах руських денг. «Денга

області «Хорезм», а не конкретного столичного центру цієї області є зайвим тому свідченням, а наявність в легендах кримських мідних монет Токти назви міста Солхат також може вказувати на те, що легенди решти кримських монет «монета (карб) Криму» є вказівкою на карбування в Кримському Улусі і на його діючу грошово-вагову систему.

* Виключенням з цього залишається ранній етап карбування в містах Поволжя, коли на срібних екземплярах Булгара і Сарая нам відомі легенди «динар Булгара», «динар Сарая». Пояснення цим фактам поки не знайдено. Можливо, такі випуски обслуговували замовлення на монетних дворах, що надходили у золоті.

Московская», «Денга Псковская», «Денга Тверская» – це не тільки і не стільки вказівка на місце випуску, а передусім, вказівка учасникам ринку на власника тиражу, а також – за якою ваговою системою (проба і вказівна вага) відкарбована дана монета. Як приклад більш пізнього використання цієї формули слід відзначити денгі часів Івана IV з татарською легендою «Це денга Московська» (дослівно – це срібло, карбоване за прийнятою в Москві ваговою нормою).

Найважливіший наслідок такої інтерпретації легенд монет полягає у тому, що вказівка в легенді монет будь-якого міста не обов'язково означає місце, де ця монета була карбована. Передусім це пов'язане з тим, що з плином часу стабільні грошово-вагові системи міст займали відоме всім становище на ринку. Наприклад, московська, новгородська, турська, кельнська тощо. Це припущення стає очевидним під час аналізування монетних знахідок, зроблених на достатньому віддаленні від «вказаних» на монеті «центрів карбування».

Далі наводяться найбільш характерні приклади того, що карбування монет певного вагового стандарту будь-якого міста (улусу) у різні часи здійснювалася в інших містах Улуса Джучі і суміжних держав.

Першим і найбільш важливим прикладом нашого твердження може слугувати припущення, висловлене одразу кількома дослідниками мідних пулів з квітковим орнаментом «розетка», легендою «Дарб Сарай ал-Джедід» і різними датами. На підставі досліджень закритих комплексів з різних городищ ними виявлені локальні типи цієї монети, які, скоріше за все, карбовані саме у межах цих городищ. Так, В.Б. Клоков і В.П. Лебедев вважають, що: «...Причиною большого несоответствия между количеством самих пулов и числом их типов является огромный тираж пулов 50-х гг. с указанным местом выпуска «Сарай ал-Джадид». При этом на его городище этих монет в процентном отношении встречается вдвое меньше, чем на Водянском, и в 4,5 раза меньше, чем в Старом Орхее. Поштемпельный анализ многовариантных «новосарайских» пулов 752 г.х. Водянского комплекса показал, что три самых массовых в Бельджамене варианта образовали три не связанных между собой сетки штемпельных связей. Такое не могло бы случиться, если бы они чеканы на одном монетном дворе. Таким образом, остается предположить, что некоторые из самых обильных типов пулов, в частности «Цветочная розетка» 751–753 гг. х., могли выпускаться разными монетными дворами, но с обязательным указанием места выпуска – «Сарай ал-Джадид». Один из таких монетных дворов мог, по-видимому, находиться в Бельджамене, где чеканился один из восьми вариантов пула 752 г. х., доля которого здесь 50 %. Дополнительным аргументом в пользу этого утверждения является находка на его городище трех нечеканенных и, что более важно, впервые в джучидской нумизматике столько же неплющенных монетных заготовок. В следующем 753 г. х. на нем была предпринята попытка выпустить оригинальный тип пулов с именем своего города в форме «Базджин». Однако эта инициатива, очевидно, была пресечена, а выпущенные монеты стали перечеканиваться старыми штемпелями «розеток» 751–753 гг. х.» [5, 121].

Н. Бокій та І. Козир посилаються у своїй публікації на думку київського нумізмата Г.А. Козубовського: «...На думку Г.А. Козубовського, мідні монети дуже цікаві, наслідують найпоширеніший тип мідного джучидського пула з квітковою розеткою і легендою «Карбування Сарая – ал-Джедід». Такі наслідування могли карбуватися в багатьох золотоординських центрах, в тому числі і в Торговиці. Поява цих монет може пояснюватися припиненням притоку монет регулярного карбування в другій половині 50–60-х рр. XIV ст.» [6, 73].

Наступним прикладом може слугувати усне повідомлення П.Н. Петрова про те, що в результаті його подорожі у Китай, у місцевих нумізматичних зібраннях були виявлені срібні фракції (2/3 основного номіналу) чагатайських дирхемів із вказівкою на «двір» Бухара, але жодного разу він не зустрів таких власне в Бухарі чи її околицях.

У літописі Ібн Дукмана в перекладі В.Г. Тізенгаузена можна прочитати повідомлення про те, що « ... [еще] в 711 году султан [Эльмелик-Эззахыр] отправил было к Токте, царю Татарскому в Северных странах, послов...Когда они прибыли в местность, составляющую летнее пребывание Токты и называющуюся Курна – на расстоянии 10 дней от города Сарая – то они застали там Токту больным и, вследствие болезни его, не виделись с ним, а явились к женам его, представили бывшие с ними [послами] подарки, и остались выжидать выздоровления его, но он умер; хатуні снарядили обоих [в путь] и назначили им на переезд из Крыма 30 000 дирхемов Крымских, [из которых] каждая тысяча [составляет] 400 дирхемов [Египетских]...» [4, 150]. Виникає правомірне запитання: вказані у тексті Кримські дирхеми були карбовані в місті (області) Крим чи відкарбовані тут саме, у ставці хана, але за ваговою системою, прийнятою в Кримському улусі і добре знайомою послам з мамлюкського Єгипту?

Також прикладом може слугувати срібний денг Узбека, «дарб Сарай ал-Махруса», 722 р. х., знайдений у Криму. Звичайний тип, добре відомий по нумізматичній літературі, відрізняється від відомих штемпельних різновидів своїм оформленням, почерком різника і також може бути віднесений до продукції місцевого монетного двору (для порівняння – рис. 1 і 2).

В процесі підготовки даної публікації автору стало відомо ще про одну знахідку з району м. Білгород-Дністровський (Одеська обл., Україна). Це надкарбування на срібному наслідуванні монети хана Саїд Ахмада, карбованого в Орду Базарі з великим надкарбуванням «الجدید» [ал-Джедід] (рис. 3). Якщо поставити значення цього слова у запропоновану автором схему, то смисловий переклад виявляється той самий, що й на монеті «Дарб ал-Джедід», пропущено тільки слово «карб». Надкарбування «Новий» підтверджує відповідність старої монети новій, прийнятій в регіоні грошово-ваговій системі і дозволяє обіг старої монети, що у більшості випадків повністю відповідає самій сутності існування і призначення надкарбувань – підтверджувати обіг старої монети.

Коротко сформульовані висновки даного дослідження виглядають наступним чином:

1. Зміст і значення легенд на монетах – як виконуючих свої функції «товара товарів» мали бути раціональними і зрозумілими усьому населенню країни, де вони були емітовані. Навряд чи комусь в Улусі Джучі була цікавою інформація про те, що дана монета просто випущена не у Сараї, а, наприклад, в Гюлістані. Не це було найважливішим. Головними були відомості про те, яка купівельна спроможність тієї чи іншої монети. Ці відомості містилися, передусім, у наявності інформації про цей карбований кружок срібла або міді, тобто, якої вони якості (проби) і скільки у них срібла (для срібних монет), або за яким курсом їх можна обміняти на срібло (для мідних монет). І назва міста на монеті вказує де і за ваговим стандартом якого міста, затвердженим верховною владою (ханом), карбовано це срібло (золото, мідь).

2. Слова «карбування» (ضرب [дарб]) і «монета» (سکه [сікка]) в монетних легендах є синонімами. Таким чином, слово «карбування» за значенням повністю відповідає слову «монета», тобто у смислового значенні означає не дію (карбування), а кінцевий продукт цієї дії – (монета).

3. Слово «новий» (الجيد [ал-Джедід]), яке присутнє в легендах монет Улусу Джучі начебто у вигляді епітета до назви міста, має те саме смислове значення, що і слово «NOVA» на сучасних їм європейських монетах. Це слово не має ніякого відношення до назви міста (області) і вживалося в тому значенні, що монета або нового зразка, або карбована за новою стопою.

З приходом до влади хана Джанібєка у 1340 р. і протягом року не було ніякого практично моментального перенесення столиці і монетного двору з міста Сарай до Сарая ал-Джедід. На думку автора, було проведено грошову реформу загальнодержавного масштабу, що встановила єдину грошово-вагову систему і заборонила карбування срібної монети в інших улусних центрах за місцевим стандартом (за виключенням Хорезму), залишивши при цьому в Кримському Улусі місцеве карбування мідної розмінної монети.

Всі наступні після цієї реформи зміни в монетній справі областей Улуса Джучі заслуговують на окреме дослідження.

Рис. 1.

Рис. 2.

Рис. 3.

Література

1. Гальперин А.И. «Очерки по стилистике английского языка» – Электрон. текст. дані. – Режим доступу: http://www.classes.ru/grammar/30.Ocherki_po_stilistike_angliyskogo_yazyka/html/unnamed_18.html
2. Гончаров Е.Ю. «Старый и Новый Сарай – столица Золотой Орды (новый взгляд на известные источники)» – Электрон. текст. дані. – Режим доступу: <http://lowvolga.chat.ru/saroldnew.htm>
3. Евстратов И.В. О золотоордынских городах, находившихся на местах Селитренного и Царевского городищ (опыт использования монетного материала для локализации средневековых городов Поволжья) // Эпоха бронза и ранний железный век в истории древних племен южнорусских степей – Саратов, 1997.
4. Золотая Орда в источниках. Том первый. Арабские и персидские сочинения. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В.Г. Тизенгаузена. – М., 2003
5. Клоков В.Б., Лебедев В.П. «Монетное обращение золотоордынского города Бельджамен» // Древности Поволжья и других регионов, нумизматический сборник. – Нижний Новгород, 2000. – Т. III.
6. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях / наук. ред. Ф.М. Шабульдо. упор. О.Д. Брайченко. – К., 2005.
7. Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты. Т. 1. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. [Изд. 2-е]. – М., 2005.